

**РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ УНІВЕРСАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ З ПРАВ ЛЮДИНИ
В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ****THE ROLE OF INTERNATIONAL UNIVERSAL HUMAN RIGHTS STANDARDS
IN THE SYSTEM OF ENSURING ACCESS TO JUSTICE**

Балацька О.Р., к. ю. н.,

адвокат, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

*Навчально-науковий інститут права імені Іоаннікія Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

Стаття присвячена дослідженню міжнародних норм та стандартів щодо доступу до правосуддя, які розроблені під егідою Організації Об'єднаних Націй. Проаналізовано основні міжнародні документи, які містять ключові цінності доступу до правосуддя, сфери діяльності та зобов'язань держав-членів щодо забезпечення права людини на доступ до правосуддя. Визначено характер міжнародно-правових норм щодо доступу до правосуддя, їх роль та значення як універсальних стандартів у формуванні регіональних та національних правових систем захисту права на доступ до правосуддя. З'ясовано, що ефективність звернення до суду залежить від наявності умов, які б гарантували відсутність фактичних та юридичних перешкод при зверненні особи до суду, реалізуючи право на судовий захист прав і свобод людини. Відтак наявність таких перешкод нівелюватиме як принцип верховенства права, так й власне самі права і свободи людини. Встановлено, що визнані прогресивною міжнародною спільнотою стандарти в сфері доступу до правосуддя – принципи, рекомендації, правила, критерії – містяться в різноманітних за своєю правовою природою міжнародних документах, які мають різний рівень – загальноосвітній чи регіональний, наприклад, європейський. Також норми міжнародного права, які присвячені питанням та елементам доступу до правосуддя можуть носити для України як обов'язковий, так і необов'язковий характер. Водночас у цій статті зацентровано увагу на значенні універсальних міжнародних стандартів, розроблених головним чином Генеральною Асамблеєю ООН, які відіграють роль орієнтирів та основних цінностей світової системи судівництва та правосуддя. В міжнародних документах універсального значення напрацьовано критерії та основні складники забезпечення доступу до правосуддя, серед яких рекомендовані або встановлені зобов'язання держав-учасниць по впровадженню на національному рівні відповідних напрямків діяльності у сфері судочинства. Крім того, під егідою ООН у низці міжнародних документів розроблено стандарти права на доступ до суду, які спрямовані на створення правових гарантій для окремих категорій осіб, наприклад, дітей, неповнолітніх, осіб з інвалідністю, жінок, біженців.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, доступ до правосуддя, право на справедливий судовий розгляд, верховенство права, права допомога, незалежний та безсторонній суд.

The article is devoted to studying the international norms and standards on access to justice, developed under the auspices of the United Nations. The primary international documents that contain the fundamental values of access to justice, spheres of activity, and obligations of member states to ensure the human right to access to justice have been analyzed. The nature of international legal norms regarding access to justice and their role and significance as universal standards in forming regional and national legal systems for protecting the right to access to justice is defined. It was found that the effectiveness of going to court depends on the presence of conditions that would guarantee the absence of factual and legal obstacles when a person goes to court, realizing the right to judicial protection of human rights and freedoms. Therefore, the presence of such barriers will nullify both the principle of the rule of law and human rights and liberties themselves. It has been established that the standards recognized by the progressive international community in the field of access to justice – principles, recommendations, rules, criteria – are contained in various international documents of a legal nature, which have a different level – general education or regional, for example, European. Norms of international law, which are devoted to issues and elements of access to justice, can be mandatory and non-binding for Ukraine. At the same time, this article focuses on the importance of universal international standards, developed mainly by the UN General Assembly, which play the role of guidelines and fundamental values of the world judicial system and justice. In international documents of universal importance, the criteria and principal components of ensuring access to justice have been worked out, among which the obligations of the participating states to implement relevant areas of activity in the field of justice at the national level are recommended or established. In addition, under the auspices of the UN, several international documents have developed standards for the right to access to court, which are aimed at creating legal guarantees for specific categories of persons, for example, children, minors, persons with disabilities, women, refugees.

Key words: United Nations, access to justice, the right to a fair trial, the rule of law, legal aid, independent and impartial court.

Питання забезпечення права людини на звернення до суду з дотриманням усіх гарантій та прав, що в цілому забезпечувало б право на справедливий судовий розгляд, є важливим аспектом організації судоустрою, судочинства та здійснення правосуддя. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується судовий захист його прав і свобод. Конституційні гарантії мають вищу юридичну силу, втілюються за допомогою реалізації процесуальних механізмів судового захисту прав і законних інтересів, встановлених галузевим законодавством. Згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Доступ до правосуддя як елемент міжнародних правових демократичних цінностей – права на справедливий судовий розгляд та верховенства права, закріплено в міжнародно-правових документах універсального та регіонального рівня міжнародних правових систем захисту прав людини та основоположних свобод. На думку І. Мароч-

кіна національне правосуддя вважається доступним, якщо відповідає міжнародно-правовим стандартам доступу до правосуддя [1, с. 32]. Перший блок міжнародних стандартів становлять вимоги, які держави повинні додержувати внаслідок взятих на себе зобов'язань, що впливають з приєднання до відповідних міжнародно-правових актів, та зазвичай мають обов'язковий характер для держави. До другого належать такі, які носять рекомендаційний характер. Вони розроблені як пропозиції щодо удосконалення національного законодавства з метою забезпечення доступу до правосуддя.

Універсальні стандарти доступу до правосуддя, розроблені органами та механізмами в рамках функціонування Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН). Діяльність ООН на підтримку зусиль держав-членів із забезпечення доступу до правосуддя є ключовим компонентом роботи у сфері верховенства права, в їх основі Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року (далі – Декларація), «Велика хартія вольностей» для всього людства. Декларація є першим універсальним міжнародним актом,

що на рівні норм м'якого міжнародного права, а відтак рекомендаційного характеру, задекларував право на судовий захист у статті 8: «Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом». Також у статті 10 Загальної декларації прав людини проголошено, що «Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом» [2].

Отож, на міжнародному рівні 10 грудня 1948 року Декларація стала першим міжнародним правовим документом, у якому передбачено право кожної людини на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами. У цьому нормативно-правовому акті не зазначені органи, які створюються для захисту наданих нею прав, порядок денонсації для держави-учасниці. Оскільки Декларація була прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, то не є міжнародним договором обов'язковим до виконання державами, проте саме на її основі пізніше були прийняті міжнародні договори в сфері прав людини.

В подальшому на підставі Декларації були прийняті Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 1966 року (далі – МПГПП) і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, що передбачили обов'язкові для Держав-учасниць норми, водночас деякі положення Декларації за часи багаторічної практики набули статус норм звичаєвого права.

Положення, які наповнюють змістом право на суд, знайшли втілення зокрема у статтях 14 та 15 МПГПП. Частина 1 статті 14 визначає, що кожен має право на основі рівності перед судом чи трибуналом при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [3]. Крім того, стаття закріплює правила публічного судового процесу, презумпцію невинуватості обвинуваченого, мінімальні гарантії особи під час кримінального обвинувачення, гарантії неповнолітнього, засудженого у кримінальному провадженні. Значимість МПГПП полягає ще й у тому, що він став юридичною підставою створення та діяльності Комітету ООН з прав людини з метою захисту прав людини та здійснення контролю за виконанням державами-учасницями зобов'язань.

Серед міжнародно-правових договорів, що містять норми міжнародного гуманітарного права універсального характеру у цій царині також варто згадати Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р., які були прийняті на Дипломатичній конференції ООН. Це чотири самостійних міжнародних договори: Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, з складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поведінку з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року діють разом із трьома Додатковими протоколами: Додатковим протоколом, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року; Додатковим протоколом, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 року; Додатковим протоколом, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми, від 8 грудня 2005 року. Зазначені документи закріплюють міжнародно-правові норми щодо гуманного ставлення під

час війни та правові гарантії доступу до суду для військовополонених, а також жертв військових конфліктів. До норм, які передбачають право на доступ до суду та право на судовий розгляд можна віднести статті 71–73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни; статті 84, 86, 99, 103, 105, 106 Женевської конвенції про поведінку з військовополоненими; ст. 49 Женевської конвенції про покращення становища поранених і хворих у діючих арміях; п. 4 ст. 75 Додаткового протоколу, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; пп. 2 і 3 ст. 6 Додаткового протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру [4, с. 160–183].

Центральне місце серед Женевських конвенцій в контексті права на суд займає Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни, у п. д ч. 1 ст. 3 якої містяться положення про те, що у разі збройного конфлікту, який не має міжнародного характеру й виникає на території однієї з Високих Договірних Сторін, кожна сторона конфлікту зобов'язана застосовувати як мінімум такі положення: «З особами, які не беруть активної участі в бойових діях, ... , поводитися гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан чи будь-які інші подібні критерії. Із цією метою є забороненими й залишатимуться забороненими будь-коли та будь-де такі діяння стосовно зазначених вище осіб: д) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні» [5].

За твердженням авторів Т. Короткого, М. Доценко унікальність цих конвенцій полягає в тому, що разом зі Статутом ООН вони – єдині міжнародні договори, в яких беруть участь всі держави. Це є свідченням непопущеної значущості їх норм і уособленням приналежності держави до міжнародного співтовариства. Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межу цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду [6].

У розвиток універсальних стандартів та цінностей Статуту ООН та Загальної декларації прав людини в рамках ООН було розроблено низку інших міжнародних договорів, що містять положення щодо права на доступ до суду та спрямовані на створення правових гарантій для окремих категорій осіб, наприклад, дітей, неповнолітніх, осіб з інвалідністю, жінок, біженців. На думку О. Овчаренко «ці міжнародні правові акти визначають спеціальне право на судовий захист щодо суб'єкта, який звертається за ним (дитина, неповнолітній, особа, стосовно якої вчинено акт расової дискримінації, біженець). Суд у цих документах постає незалежним, неупередженим, створеним на підставі закону, професійним. При цьому мають бути дотримані мінімальні процесуальні гарантії. Особливості стосуються правосуддя у справах неповнолітніх, яке має обмеження щодо публічності й обов'язкової участі у процесі спеціалістів (педагогів, психологів), а також законних представників неповнолітніх» [7, с. 35].

Підвищеної охорони прав і законних інтересів з боку держави під час провадження потребують такі його учасники як малолітні діти та неповнолітні, тому в правовому вимірі існують особливі гарантії їх прав та інтересів у кримінальному провадженні. Відповідні обов'язки держав закріплені у Конвенції про права дитини 1989 року, зокрема у статті 37 передбачено обов'язок держав забезпечувати, щоб кожна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення

її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії. Крім того, стаття 12 цієї Конвенції гарантує дитині можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства. Також гарантії дитини щодо права на суд визначені статтею 40, серед яких зобов'язання держави забезпечувати «невідкладне прийняття рішення з розглядуваного питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів» (п. iii) ч. 2 ст. 40) та інші особливі правові гарантії дитини у кримінальному провадженні [8].

Визначальним міжнародним нормативно-правовим актом, який безпосередньо стосується здійснення правосуддя та відповідальності неповнолітніх є Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року («Пекінські правила»). «Пекінські правила» у якості основних цілей передбачають: прагнення всіх держав сприяти благополуччю неповнолітніх (п. 1.1); створення умов для забезпечення змістовного життя підлітка у суспільстві (п. 1.2); реалізації заходів щодо мобілізації всіх можливих ресурсів з метою сприяння благополуччю підлітка; максимального зменшення втручання в життя підлітка закону; ефективного, справедливого та гуманного поводження з підлітком, який перебуває у конфлікті з законом (п. 1.3); всебічного забезпечення в межах кожної країни соціальної справедливості для всіх неповнолітніх (п. 1.4); створення системи підвищення кваліфікації персоналу для служби правосуддя стосовно неповнолітніх (п. 1.6) «Пекінські правила» також мають подвійну специфіку застосування у просторі: по-перше, їх норми сформульовані таким чином, щоб вони могли застосовуватися в рамках різних правових систем; по-друге, вони визначають єдині мінімальні стандарти, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх [9].

З метою виконання завдання Статуту ООН щодо заохочення і розвитку загального поважання і додержання прав людини та основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови чи релігії, Генеральна Асамблея ООН 21 грудня 1965 року прийняла Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Держави-учасниці цієї конвенції ООН зобов'язались заборонити і ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення таких прав як право на рівність перед судом і всіма іншими органами, що здійснюють правосуддя (п. а ст. 5 Конвенції). Стаття 6 визначає зміст права на суд, у відповідності до якого Держави-учасниці забезпечують кожній людині, на яку поширюється їх юрисдикція, ефективний захист і засоби захисту через компетентні національні суди та інші державні інститути в разі будь-яких актів расової дискримінації, що посягають, порушуючи цю Конвенцію, на її права людини та основні свободи, а також права подавати в ці суди позов про справедливе й адекватне відшкодування чи оплату за всяку шкоду, якої завдано в результаті такої дискримінації [10].

Слід звернути увагу, що у Конвенції про статус біженців від 14.12.1950 року визначено в окремій правовій нормі право на звернення до суду на міжнародному рівні для таких спеціальних учасників провадження як біженці. Отож, стаття 16 названої Конвенції гарантує кожному

біженцю право вільного звернення до суду на території всіх Договірних Держав, тоді як на території держави, в якій знаходиться його звичайне місце проживання, кожний біженець користуватиметься щодо права звернення до суду таким самим правом, що й громадяни, зокрема з питань юридичної допомоги та звільнення від забезпечення сплати судових витрат (*cautio judicatum solvi*) [11].

Згідно з п. 4 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, затвердженої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.85 року, жертви злочинів та зловживання владою мають право на доступ до правосуддя та справедливе ставлення, що полягає у співчутті та повазі до їх гідності, доступу до механізмів правосуддя і якнайшвидшу компенсацію за заподіяну їм шкоду відповідно до національного законодавства, що включає гарантії жертвам з оперативної компенсації за допомогою офіційних та неофіційних процедур, надання інформації щодо судового розгляду, попередження затримки такого розгляду, можливості висловлення думки тощо [12].

З огляду на особливий предмет і сферу правового регулювання, як приклад міжнародного акту ООН у якому присвячено увагу нормативним основам доступу до правосуддя, слід навести Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) від 23–25 червня 1998 року, у якій значна увага приділена саме положенням доступу до правосуддя з питань навколишнього середовища. Зокрема у статті 1 цього міжнародного договору визначено право кожної людини нинішнього і майбутнього покоління жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, право на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища. Показовим у Конвенції є те, що принцип доступу до правосуддя закріплено в окремій статті 9 та наповнено змістовними положеннями, зокрема щодо гарантування кожній особі, яка вважає, що її запит з отримання інформації було проігноровано, неправомірно відхилено частково чи повністю, неадекватно задоволено, або підхід до розгляду такого запиту не відповідав положенням зазначеної статті, доступу до процедури розгляду прийнятого рішення в суді або іншому незалежному та неупередженому органі, заснованому згідно зі законом; перегляду рушень у суді на засадах доступу до визначеної законом швидкої процедури, яка не потребує оплати або передбачає мінімальні тарифи для перегляду справи державним органом або її розгляду незалежним і неупередженим органом, який не є судовим; виконання остаточних обов'язкових рішень; доступу громадськості до процедури перегляду прийнятих рішень у суді та інших органах та ефективних засобів правового захисту [13].

Також в Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю від 23.12.2006 року, з метою заохочення, захисту й забезпечення повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поважання притаманного їм достоїнства, в окремій статті закріплено гарантії доступу до правосуддя таких спеціальних суб'єктів правовідносин. Так, за приписами статті 13 Конвенції держави-учасниці забезпечують особам з інвалідністю нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя, зокрема передбачаючи процесуальні та відповідні вікові корективи, які полегшують виконання ними своєї ефективної ролі прямих і опосередкованих учасників, у тому числі свідків, на всіх стадіях юридичного процесу, зокрема на стадії розслідування та інших стадіях попереднього провадження. Крім того, щоб сприяти забезпеченню особам з інвалідністю ефективному доступу до правосуддя, держави-учасниці сприяють належному навчанню осіб, які працюють у сфері здійс-

снення правосуддя, зокрема в поліції та пенітенціарній системі [14].

Сучасний розвиток концепції доступу до правосуддя під егідою ООН знайшов втілення у резолюції, прийнятій Генеральною Асамблеєю 24 вересня 2012 року, а саме Декларації наради на високому рівні Генеральної Асамблеї з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях. У пункті 14 цієї Декларації підкреслено право на рівний доступ до системи правосуддя для всіх, включаючи представників груп, що знаходяться у вразливому становищі, а також важливість підвищення інформованості про юридичні права, і знову підтверджується зобов'язання держав-учасниць вживати всіх необхідних заходів для надання справедливих, транспарентних, ефективних, недискримінаційних та підзвітних послуг, які сприяють доступу до системи правосуддя для всіх, включаючи юридичну допомогу. Відправлення правосуддя має бути неупередженим та недискримінаційним. У Декларації Наради на високому рівні щодо верховенства права держави-члени особливо наголосили, що незалежність судової системи, поряд з її неупередженістю та цілісністю, є найважливішою умовою забезпечення верховенства права та недискримінації в процесі відправлення правосуддя (пункт 13); та на позитивній ролі неформальних механізмів правосуддя у вирішенні спорів, коли вони діють відповідно до міжнародно-правових норм прав людини, і що всі люди, особливо жінки та особи, що належать до груп, що перебувають у вразливому становищі, повинні користуватися повним і рівним доступом до таких механізмів правосуддя (пункт 15) [15].

Відтак у питаннях розширення доступу до правосуддя на сьогодні система ООН працює з національними партнерами з метою розробки національних стратегічних планів та програм з реформування сектору правосуддя та надання послуг. Підрозділи ООН надають державам-членам підтримку у зміцненні правосуддя за такими напрямками, наприклад, як: контроль та оцінка, розширення прав та можливостей найбільш вразливих та соціально ізольованих верств населення з метою отримати відповідь,

а також засоби правового захисту у разі несправедливості; підвищення ефективності правового захисту, правової грамотності та надання правової допомоги; громадянське суспільство та парламентський нагляд; вирішення проблем у секторі правосуддя, таких як жорстоке поводження з боку поліції, нелюдські умови тримання у в'язницях, тривале тримання під вартою до суду та безкарність щодо осіб, винних у скоєнні актів сексуального та гендерного насильства та інших серйозних злочинів, пов'язаних з конфліктом; та зміцнення зв'язків між формальними та неформальними структурами.

Оскільки надання правової допомоги визнано необхідним ключовим складником забезпечення доступу до правосуддя в грудні 2012 року Генеральна Асамблея одноголосно прийняла Принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй щодо доступу до юридичної допомоги в системах кримінального правосуддя (A/RES/67/187). У цьому міжнародному документі встановлено мінімальні стандарти права на отримання правової допомоги в системах кримінального правосуддя та надано практичні керівні вказівки відносно того яким чином забезпечувати доступ до ефективної правової допомоги в кримінальних справах [16].

Таким чином, принцип доступу до правосуддя в універсальній системі захисту прав людини спочатку розвивався та розглядався в структурі права на справедливий судовий розгляд та в подальшому як ключовий елемент керівної засади міжнародної спільноти, верховенства права. Стандарти та принципи, проголошені у Загальній декларації прав людини та універсальних міжнародних документах, винесених під егідою ООН, знайшли своє відображення в регіональних правових системах та законодавстві конкретних держав. Регіональні системи захисту прав людини досягли високого рівня ефективності та стали діючими механізмами, що реально впливають на заохочення та захист прав людини у відповідних регіонах світу. Для України принципове значення мають європейські стандарти вироблені в межах Ради Європи та Європейського союзу, питання дослідження яких є предметом подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квітня 2002 р., м. Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 31–34.
2. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 25.07.2022).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.07.2022).
4. Права человека : сб. универс. и регион. междунар. док. / Сост. Л. Н. Шестаков. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 201 с.
5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 25.07.2022).
6. На варті гуманності. Женевські конвенції 1949. Юридична газета on-line. Т. Короткий, М. Доценко. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/na-varti-gumannosti-zhenevski-konvenciyi-1949.html> (дата звернення: 25.07.2022).
7. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. О. М. Овчаренко. Харків : Право, 2008. 304 с.
8. Конвенція про права дитини. 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021?find=1&text=суд#w1_6 (дата звернення: 25.07.2022).
9. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення: 25.07.2022).
10. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 25.07.2022).
11. Конвенція про статус біженців від 14.12.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 25.07.2022).
12. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29 листопада 1985 року. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114#Text (дата звернення: 25.07.2022).
13. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) від 23–25 червня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 25.07.2022).
14. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 23.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 25.07.2022).
15. Декларація наради на високому рівні Генеральної Асамблеї з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/478/68/PDF/N1247868.pdf?OpenElement> (дата звернення: 25.07.2022).
16. Принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй щодо доступу до юридичної допомоги в системах кримінального правосуддя. Організація Об'єднаних Націй. Нью-Йорк, 2013 рік. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/13-86672_e_book.pdf (дата звернення: 25.07.2022).